

Гула Л. І.,
аспірант кафедри української філології
Хмельницького національного університету
E-mail: taimur@ukr.net

НАЗВИ УЧАСНИКІВ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ XIV – XVIII ст.

У статті проаналізовано назви учасників торговельно-економічних відносин в українській лексиці XIV – XVIII ст. Досліджено якісно-кількісний склад цієї лексико-тематичної групи. Розглянуто номен автохтонного та іншомовного походження.

Ключові слова: лексико-семантична група, запозичення, шляхи запозичення, автохтонні номен.

Назви осіб за родом діяльності давно вже стали об'єктом пильної уваги мовознавців, які простежили основні особливості їх формування, з'ясували окремі риси структурної, системної та лексико-семантичної організації [4]. Варто наголосити, що в українському мовознавстві є досить велика кількість публікацій, у яких проаналізовано назви осіб на сучасному мовному матеріалі. Це насамперед праці І. Ковалика, Я. Закревської, Г. Дідківської, К. Городенської, О. Захарків, Л. Родніної, З. Сікорської, Н. Клименко, В. Коломієць та ін. З історичного словотвору та історичної лексикології відомі лише окремі дослідження, присвячені або конкретним суфіксам (роботи І. Олійника, П. Білоусенка, В. Токар, Г. Віняр, К. Ленець та ін.), або конкретним лексико-семантичним групам, причому основною джерельною базою тут слугує одна чи кілька пам'яток (праці Г. Малишко, Т. Молодід, П. Плюща, А. Майбороди, Н. Москальової, Ф. Непийводи, І. Петличного, Є. Чернова та ін.). Лексико-семантичну групу назв людей за родом їх діяльності різних періодів досліджували Л. Худаш [3], В. Русанівський [4] та ін.

Однак дослідження агентивних систем в історичному аспекті, який передбачає аналіз конкретного (темпорально й локативно визначеного) мовного матеріалу, залишається актуальним.

Метою нашого дослідження є з'ясування якісно-кількісного складу та особливостей функціонування назв учасників торговельно-економічних відносин в українських писемних пам'ятках XIV – XVIII ст. Об'єкт дослідження – назви учасників торговельно-економічних відносин в українській торговельно-економічній лексиці, зафіксовані в писемних пам'ятках періоду пізнього Середньовіччя.

Зростання обсягів виробництва в Україні XIV – XVIII ст., як сільськогосподарського, так і ремісничого, викликало пошук торгівлі, розвиток економічних зв'язків між різними населеними пунктами, ринками і землями. Чим глибшим був суспільний поділ праці, тим більшою ставала потреба різних соціальних і професійних груп у виробничому спілкуванні. До термінів цієї лексико-семантичної групи відносимо назви осіб, пов'язаних з економічною та торговельною діяльністю, серед них виділяємо лексеми праслов'янського та давньоукраїнського походження (*ключник, староста, бирчий, восковничий, десятичник, глобник, заборца, куничник, кунник, державца, держачий, держачая, землянин, богатий, віж, ємець, должен, должник, виноватий, винний, зашмодавець, закладник, купець купецтво, перекупник, купчик, продавець, дворник, гость*), запозичення (*вистарник, казначий, підскарбій, митник, есачник, данник, актор, грошовладатель, евиктор, кредитор, кредиторка, грошвар, арендар, арендарка, фурман, крамар, крамарка, баршиник*), складний номен, який складається з праслов'янської та запозиченої основ (*брашнокупечь*) та терміни з остаточно не з'ясованою етимологією (*корчмар, бражник, брагарь*).

Номен *ключник* функціонував на позначення особи, яка завідувала місцевою казною, слово праслов'янського походження від *kljukati* «клювати, рубати» (ЕСУМ, Т. 2, с. 468): *брали личбу в ключника київского* (ТУ, с. 42).

Функцію збирача податків також виконував *староста*, термін походить від праслов'янського *starъ* «старий, давній» (ЕСУМ, Т. 5, с. 398): *а обестки каждыи торъхвецъ ... повинень дати старосте по грошу* (ТУ, с. 78).

Лексема *бирчий* функціонувала на позначення особи, яка збирає податі (СЛ, Т. 2, с. 84). Слово походить від давньоукраїнського *бирьчиш*, пов'язане з *бирка* (ЕСУМ, Т. 1, с. 96): *квити берчиш на видани с поборовъ корлевскихъ* (АЮЗР, с. 84).

Термін *восковничий* використовували на позначення того, хто збирає податки від виготовлення воску (СЛ, Т. 4, с. 239): *другую половину тое обестки восковничіе на себе мають брати* (ТУ, с. 75).

У значенні «збирач десятини» вживали номен *десятинникъ* (ССГ, Т. 1, с. 298): *дали есьмо со всемъ и съ тымъ ... якожь то десятинику* (ГП, с. 134). У Молдовському князівстві ця посада отримала назву *десятникъ* (ССГ, Т. 1, с. 298): *ни дэсятници да не имають брати десятиноу о(т) вина* (АЮЗР, 1361, с. 145).

У значенні «збирач штрафів та судових стягнень» вживали термін *глобникъ* (ССГ, Т. 1, с. 243). Слово праслов'янського походження від *globiti* «збирати, скріплювати» (ЕСУМ, Т. 1, с. 527): *и пришил па(н) глобникъ ... и продали селищча своя* (Сучава, с. 421).

Номен *заборца* використовували на позначення збирача податків (СЛ, Т. 9, с. 205). Термін походить від праслов'янського *bъrati* у значенні «носити, приносити» (ЕСУМ, Т. 1, с. 248): *и забо(р)цы промы(т) госдрьски(х)* (ТУ, с. 113).

Для позначення терміну «збирач податків» функціонували також терміни *куничникъ* та *кунникъ* (СЛ, Т. 15, с. 181). Лексеми походять від праслов'янських *kupa*, *kunisa* значенні «куниця; куняча шкіра» (ЕСУМ, Т. 3, с. 141): *мает на своеси зэмьли куничники* (ЛЗК, с. 156); *с кунникомъ был зоствил* (ЛЗК, с. 198).

Номени *держачьи* та *державца* використовували у значенні «власник, орендар» (СЛ, Т. 7, с. 238), а у значенні «власниця, орендарка» функціонувала лексема *держачая* (СЛ, Т. 7, с. 246). Слова праслов'янського походження від *dъrzati* у значенні «тримати, володіти» (ЕСУМ, Т. 2, с. 39): *пан держачиш за частократною реквизициею протестантов учинити не хочуть* (АЮЗР, с. 417); *арендарови албо державци места* (ТУ, с. 297); *яко держачая добръ нижеи менованыхъ* (АЮЗР, с. 341).

Лексеми *землянинъ* та *зэмьнинъ* вживали у значенні дрібного землевласника (ССГ, Т.1, с. 397-398). Номен походить від праслов'янського **zētja* у значенні «земля» (ЕСУМ, Т. 2, с. 259): *жаловали зэмьляне ... штож он в них взял именьс безвинне* (ГР, с. 94); *был взликиш зэмьнин пан Мишко* (АЮЗР 1361, с. 156).

На позначення особи, яка мала великі статки, використовували термін *богатый*. Слово праслов'янського походження від *bogaty* – «той, хто має великий наділ» (ЕСУМ, Т. 1, с. 109): *богаты(и) о то(т) квалть имеется очистити* (ВГС, с. 98).

У значенні особи, що є посередником у торговельних та фінансових операціях, уживали термін *вижь*. Слово, очевидно, походить від давньоукраїнського *вѣжь* – «знавець» (ЕСУМ, Т. 1, с. 369): *вижь господаря был сослан абы оусым сторонам била справедливость* (ВГС, с. 197).

На позначення терміна «поручитель» використовували номен *смецъ* (СЛ, Т. 9, с. 91). Слово походить від праслов'янського *imatī* у значенні «брати» (ЕСУМ, Т. 2, с. 297): *смецъ, споручникъ* (ЛМ, с. 327).

Також у значенні «особа, яка має борг» уживалася лексема *должень* (СЛ, Т. 8, с. 108): *всего должень шесть сотъ копъ* (АЮЗР, с. 120).

Термін *должникъ* функціонував у двох значеннях: «боржник»: *бо два должники ... винень пятсот грошеи динариш* (ТУ, с. 244); «той, хто дає в борг, кредитор» (СЛ, Т. 8, с. 109): *продала зплатила до(л)жникови* (ТУ, с. 121). Номени походять від праслов'янського **dъlgъ* у значенні «борг».

У значенні «боржник, людина, яка має борг» функціонували номени *виноватыи* (ССГ, Т. 1, с. 175) та *винный* (СЛ, Т. 4, с. 65): *виноватом дал нам десять копъ* (ЛМ, с. 142); *осталь ему винень сто копъ грошеи* (АЮЗР, с. 120); *хочечися виноватого достати* (ПомПеч, с. 80). Лексеми походять від праслов'янського *vina* у значенні «провина» (ЕСУМ, Т. 1, с. 377).

Лексема *заимодавецъ* функціонувала на позначення лихваря (СЛ, Т.10, с. 41): *заимодавецъ, лихоимецъ* (ЛМ, с. 200). Термін походить від двох праслов'янських основ *imatī* та **da-*.

У значенні «той, хто дає поруку, ручиться за когось-небудь, поручителя» використовували термін *закладникъ* (СЛ, Т. 10, с. 56). Номен походить від праслов'янського *klasti* у значенні «класти» (ЕСУМ, Т. 2, с. 455): *есмо ,бы(л) закладникъ* (ЛЗК, с. 250).

На основі праслов'янського *kiriti*, яке є запозиченням з германських мов, походить від готського *kairon* у значенні «займатися торгівлею» (ЕСУМ, Т. 3, с. 148), утворилися номени *купецъ*, *купецтво*, *перекупник*, *купчикъ*.

Термін *купецъ* використовувався у двох значеннях: «особа, яка займається торгівлею» та «особа, яка купує» (СЛ, Т. 15, с. 186): *перекрали тыхъ купцов* (АЮЗР 1361, с. 101); *купцовъ, которыи став у мене закупили* (АЮЗР, с. 138).

Лексема *купецтво* вживалася на позначенні збірної назви купців: *и были торъгами купецтва* (ВГС, с. 126).

Номен *перекупник* позначав торговця, який перекупував товар для подальшого його продажу: *пѣрекупники на ряду сѣдят и хлѣбы продают* (ТУ, с. 44).

Слово *купчикъ* використовували на позначення покупця (СЛ, Т. 15, с. 192): *знашлись таковыѣ купчиковѣ ... хотѣвши купити* (ЛМ 1545, с. 342).

Термін *продавецъ* функціонував у значенні особи, яка продавала власне майно: *а реченый продавца* (АСМС, с. 58).

У значенні «торговий староста» функціонував термін *дворникъ торговскои* (ССГ, Т. 1, с. 289). Номен походить від праслов'янського *dvorъ* (ЕСУМ, Т. 2, с. 18): *що се застанет лицемъ оу торгу ... абы судили дворници торговскои* (Сучава, с. 257).

Термін *гость* використовували на позначення купця, торговця, прибулого купця (СЛ, Т. 7, с. 57). Слово походить від індоєвропейського **ghostis* (ЕСУМ, Т. 1, с. 517): *мостовое зъ гостя – одъ воза по полугрошуку брати* (АЮЗР, с. 57).

У значенні «скарбник» функціонувала лексема *вистарникъ*, що походить від молдовського *вистиер* (ССГ, Т. 1, с. 176): *Ро(д) симы вистарника* (ПомПеч, с. 80); *та продали наш(е)му вистиарникоу оу циноу за злато татарски* (Сучава, с. 218).

Номен *казначій* використовували на позначення скарбника, походить від турецького *haznadzy* (СЛ, Т. 14, с. 13): *стрець соборный, казначій* (АЮЗР, с. 21).

Лексему *підскарбій* уживали у значенні особи, яка завідувала скарбницею та монетним двором, запозичене від польського *podskarbi* у значенні «казначей»: *а тыѣ пенязи мають они до Скарбу нашего давати чѣрезъ руки подскарбѣго* (ТУ, с. 75).

Термін *митник* вживали зі значенням «збирач податків, митник» (ССГ, Т. 1, с. 625): *а кто купил скоть не надобе нигде мыто дати, ниж там где купиль, и возмѣть печать от мытника* (ДокБХ, с. 632).

Лексема *ясачникъ* (*есочникъ*) функціонувала на позначення «людини, яка платить або збирає ясак – данину натурою, ясачник» (СЛ, Т. 9, с. 101). Слово запозичене за російським посередництвом з татарської та монгольської мов від татарського *ясак* «податок, данина» та монгольського *jasaq* «кодекс звичаїв» (ЕСУМ, Т. 6, с. 554): *на замокъ дрова воживали и кликавали особыѣ есочники* (АЮЗР, с. 110).

Номен *данникъ* використовували у значенні «той, хто сплачує данину» (СЛ, Т. 7, с. 172). Термін запозичений через польське посередництво з німецької від *Dah* (ЕСУМ, Т. 2, с. 15): *продали есмо ... люди даньники* (АЮЗР, с. 58).

У значенні «власник, дідич» функціонував термін *акторъ*, що походить від латинського *actor* (СЛ, Т. 1, с. 86): *квалтовне на добра наше и державы пререченого актора местечка* (ТУ, с. 154).

Номен *грошовладатель* функціонував у значенні «той, хто має гроші, грошовитий» (СЛ, Т. 7, с. 97): *и он не сам але з грошовлдетел(м)* (ТУ, с. 248).

Лексема *евикторъ*, що походить від середньовісньонімецького *evictor*, використовувалася на позначення того, хто дає гарантію, поручителя (СЛ, Т. 9, с. 32): *тая дилация не на мунименьта, але на евиктора, спецификованого огульного есть взята* (АЮЗР, с. 260).

Номен *кредиторъ* позначав особу, яка позичає гроші під відсотки (СЛ, Т. 15, с. 92): *взял у розныхъ кредиторов* (ВГ, с. 194). Лексема *кредиторка* функціонувала у значенні жінки, яка дає в борг

гроші (СЛ, Т. 15, с. 92): *заставили маетность свою ... кредиторку свою* (АЮЗР, с. 443). Терміни запозичені з італійської мови через німецьке або французьке посередництво від *credito* у значенні «віра, довір'я; борг, кредит» (ЕСУМ, Т. 3, с. 81).

У значенні «особа, яка дає гроші під відсотки, лихвар» уживали номен *грошварь* (СЛ, Т. 7, с. 97): *мыто рыбное повесцины гро(ш)варовы* (АЮЗР, с. 129).

Термін *арендарь* уживали в таких значеннях: того, хто орендує земельні угіддя або маєтності: *тому арендарови жадное нагороды учинит за то не хотел* (АЮЗР, с. 238); та шинкар, корчмар (СЛ, Т.1, с. 122): *аре(н)дарь жаловал ѿ то(м), што(ж) па(н) запродал ко(р)чму медовую* (АЖМУ, с. 121).

Лексема *арендарка* вживалася у значенні корчмарки, шинкарки (СЛ, Т. 1, с. 122): *вместо заплаты тую арендарку збил и зморлдовалъ* (ЛЗК, с. 92).

Товари для продажу перевозили *фурмани*, які були також відповідальними за сплату мита. Термін є запозиченням з німецької мови від *Fuhrmann* «візник» (ЕСУМ, Т. 6, с. 141): *хотя самъ купецъ мыта не даѣтъ, ино фурьманъ его повинень дати завжъды* (ТУ, с. 52).

У значенні «торговець, крамар» функціонував номен *крамарь*: *которы мещане и крамары ... старьи мыта и соленичное въ местехъ нашихъ мають давати* (АЮЗР, с. 37). Лексема *крамарка* вживали на позначення торговки, крамарки: *крамарка отдала зо(л) полкихъ пядесят* (ТУ, с. 308). Слова є запозиченнями з німецької мови, можливо, частково за польським посередництвом, від середньовісньонімецького *kram(e)* у значенні «крамниця, ятка; розіслане сукно, товар» (ЕСУМ, Т. 3, с. 74).

Номен *барішнік* функціонував у значенні людини, яка скуповує та перепродує товар, перекупника (СЛ, Т. 2, с. 23). Термін є, очевидно, запозиченням із татарської мови і походить від дієслова *бар* у значенні «рухатися, йти» (ЕСУМ, Т. 1, с. 143): *взял барішні(к) с каменя* (ЛМ, с. 136).

У значенні «торгівець харчовими продуктами» вживався термін *брашнокупечь* (СЛ, Т. 3, с. 63): *крам у брашнокупца* (АЮЗР, с. 103). Номен утворено від двох слів різного походження: праслов'янського **borxno* та запозиченого з германських мов від готського *kaupon* (ЕСУМ, Т. 1, с. 234, Т. 3, с. 148.)

Номен *бражньникъ* та *брагарь* використовувалися на позначення продавців браги (СЛ, Т. 3, с. 47): *Ми(с)ко был бражньникъ* (ГР, с. 132). Слова, можливо, є давньоукраїнськими запозиченнями з тюркських мов (ЕСУМ, Т. 1, с. 242-243).

На позначення особи, яка продає алкогольні товари, корчмаря використовувалась лексема *карчмарь* (СЛ, Т. 14, с. 57): *тых карчмаровъ пытали: за чьею бы то ведомостью шинки отъправовали* (АЮЗР, с. 170). Терміни *корчемникъ*, *корчмитъ* та *корчмарь* функціонували у значенні «корчмар, шинкар» (СЛ, Т. 15, с. 39-41): *дань от корчемника* (ЛЗК, с. 124); *корчмарами, купцами починимся* (ТУ, с. 279); *ко(р)чми(т) тутюшн(и)...* *хотечи з ни(х) ниякое мыто ме(т)* (ТУ, с. 169). Етимологія слів остаточно не з'ясована, виводять від болгарського *къркам* у значенні «шумно їм п'ю», хетського *kurk-* – «зберігати», арабського *harg* – «видатки, витрати» (ЕСУМ, Т. 3, с. 46).

Отже, серед назв учасників торговельно-економічних відносин більшу частину становлять терміни праслов'янського та давньоукраїнського походження (29 ЛО – 57%). Досить значною є кількість запозичених назв (18 ЛО – 35%). Серед досліджуваних лексем виділяємо також складне за походженням слово (1 ЛО – 2%) та номен з остаточно не з'ясованою етимологією (3 ЛО – 6%). Більшість лексем утворилася від назв місць, у яких працювали особи або від назв дій, пов'язаних з їх діяльністю.

Скорочення

АВМК	Акти Вижівської міської книги XVII ст. / підгот. до вид. І. Б. Царалунга. – Житомир, 2015. – 172 с.
АЖМУ	Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 249 с.
АСМС	Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / ред. В. Л. Модзалевский. – Чернигов, 1914. – 141 с.
АЮЗР	Архив Юго-Западной России: Часть 1. Том I. / К., 1859. – 640 с.
ГП	Грамоти XIV століття / упор. М. М. Пещак. – К., 1974. – 242.

- ГР Українські грамоти XV ст. / підгот. до вид. В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1965. – 164 с.
- ВГ Волинські грамоти XVI ст. / упорядн. В. Задорожний, А. Матвієнко. – К., 1995. – 248 с.
- ВГС Володимирський Гродський суд. Подокументні описи актових книг / упорядн. Г. Боряк, Л. Демченко. – К., 2002. – Випуск 1: Справи 1-5. 1566-1570. – 228 с.
- ГП Грамоти XIV століття / упор. М. М. Пещак. – К., 1974. – 242.
- ГР Українські грамоти XV ст. / підгот. до вид. В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1965. – 164 с.
- Док БХ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – 740 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. I–VI. – К., 1982–2012.
- ЛЗК Луцька замкова книга 1560-1561 рр. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. – Луцьк, 2013 – 733 с.
- ЛМ 1545 Литовська метрика 1545 року / підг. В. Кравченко. – К., 2005. – 600 с.
- ПомПеч Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст / відп. ред. Г. Боряк. – К. : Інститут історії України, 2014. – 154 с.
- СЛ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 17 т. / ред. випуску М. Чікало, Г. Войтів / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1994 – 2013.
- ССГ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т / ред. Л. Л. Гумецька. – К. : Наук. думка, 1977-1978.
- Сучава Памятники дипломатического и судебного-делового языка русского : в древнем Галицко-Володимирском княжестве и в смежных русских областях, в XIV и XV столетиях / уклад. Я. Ф. Головацкий. – Львов : Тип. Ставропиг. Ин-та, 1867. – 168 с.
- ТУ Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / упорядн.: В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К. : Наук. думка, 1990. – 408 с.

Список використаної літератури

1. Литвинчук Л. В. Ідентифікація особи на Житомирщині початку XVII ст. (на матеріалі «Актової книги Житомирського гродського уряду 1509 р.» / Л. В. Литвинчук // Актуальні питання антропоніміки. – К., 2005. – С. 138–146.
2. Осташ Н. Л. До питання про лексико-семантичні групи назв осіб у пам'ятках української мови XVI – I пол. XVII ст. / Н. Л. Осташ // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами : тези доп. – Ужгород, 1982. – С. 17–18.
3. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Старопіпійського братства / М. Л. Худаш // К., 1961. – 164 с.
4. Українська мова : [енциклопедія] / ред. : В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Гула Л. П. Названия участников торгово-экономических отношений в украинской лексике XIV – XVIII вв.

Аннотация

В статье проанализированы названия участников торгово-экономических отношений в украинской торгово-экономической лексике XIV – XVIII вв. Исследовано качественно-количественный состав этой лексико-тематической группы. Рассмотрены номены автохтонного и иноязычного происхождения.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, заимствования, пути заимствования, автохтонные номены.

Lesya Gula. Names of participants of trade-economic relations in the lexicon in the XIV – XVIII centuries.

Summary

The names of participant of trade-economic relations is researched and analyzed in the article. Types and subgroups of this lexico-semantic group of trade-economical lexicon are determined. While researching was found out the composition and the sources of metrical units, analyzed conformity of interior organization, researched system relation, ascertained specificity of evolution and functioning of lexical system as linguistic unit. The extralinguistic and intralinguistic factors, which influenced on the formation of the units are defined. The associative fields of the names of participants of trade-economic lexicon were obtained during the conducting of the free associative experiment are analyzed. The many-sided consideration of the terminological material has allowed to find out regularities of formation of names of participant in the trade-economic lexicon in the Ukrainian language. The complex analysis of this group gives a clear explanation of system organization between the different types of lexical units.

In addition, specific features and ways of formation the names of participant of the trade-economic relations are determined. Role of the mediator languages is defined. The research proves that many of investigated terms are used in modern Ukrainian language.

Key words: lexical-semantic group, borrowing, ways of borrowing, autochthonous names.